

ІНОКУЛЬТУРНІ РЕАЛІЇ ТА ЕТНООБРАЗИ  
В “ЩОДЕННИКАХ” ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті з'ясовано специфіку зображення у “Щоденниках” О. Гончара інших країн та народів. Розкрито особливості авторського сприйняття інокультурних реалій, визначено чинники формування етнообразів та своєрідність їх репрезентації на сторінках “Щоденників”. У контексті співвідношення Свого і Чужого просторів простежено позицію письменника щодо інших народів та культур, формування нестереотипних уявлень про Іншого/Чужого.

*Ключові слова:* щоденникові записи, рецепція, етнообраз, культура, народ, менталітет.

*Iryna Prylipko. Foreign Cultural Realities and Ethnic Images in Oles Honchar's "Diaries"*

The paper deals with the specific features of describing foreign countries and nations in O. Honchar's "Diaries". The presented research shows particular details of foreign realities in the author's perception, classifies the factors of forming ethnic images, and evaluates the originality of their representation in "Diaries". In the context of the Own and Alien space correlation O. Honchar's position becomes visible. He underlines the absence of stereotypes and domination of shared spiritual people's values in forming the conception of a stranger. Foreign cultural realities and ethnic images, represented in "Diaries", were the results of the author's detailed observation and deep penetration into the facts of spiritual and material culture, mental peculiarities, history and present situation of different nations (Georgians, Jews, Russians, Portuguese, Indians, Americans, Japanese and others). The concept Other/Alien is formed involving such points as projection on the Own space, comparison of different foreign cultural facts with the realities of Ukrainian context. The diary notes represent the evolution of the author's reception. The war period notes demonstrate domination of the Alien in the process of perceiving foreign culture, which is caused by the tragic war situation and longing for the native land. The post-war period notes show O. Honchar's reflections on his war experience, the writer's interest in cultural, historical, and social peculiarities of certain people. The reproduction of foreign cultural realities evolved. Ethnic images were designed on the basis of observation, impressions, generalization, and comparison of topographic, ideological, artistic, and historical peculiarities. They all formed an ethnomental image of a separate nation. The ethnic images, represented in O. Honchar's "Diaries", are based on humanistic values. They emphasize the idea of spiritual universality of different people, underlining the facts that unite representatives of different countries.

*Keywords:* diary notes, reception, ethnic image, culture, nation, mental sphere.

*“Крім мов окремих, національних,  
ще є мова вселюдська – мова серця, мова душі”  
О. Гончар, “Щоденники” (24.01.[19]73)*

Помітне місце у “Щоденниках” (1943 – 1995) О. Гончара (1918 – 1995), які “відображають всю панораму життя, творчих пошуків, громадської діяльності письменника” [5, 6], займають інокультурні реалії, інонаціональна тематика, образи інших країн та народів. Упродовж життя О. Гончар побував у багатьох країнах, спілкувався з представниками різних націй. “Бачив країни Заходу і Сходу, бував по цей бік і по той бік екватора. Маю перед очима досить повний образ планети” [8:3, 26], – занотовує він 22 липня 1984 р. Про любов письменника до подорожей, відкриття простору Чужого, прагнення пізнання Іншого свідчать рядки, де звучить сум і біль, викликані тим, що хвороби й літа стають на заваді здійснення прагнень: “Невже для мене вже перекриті дороги планети? А я ж їх так любив... <...> як би хотілось ще раз перетнути океан. Все меншає для мене планета... <...> так за дорогами тужить душа!...” [8:3, 192, 214, 432]. О. Гончар не лише повсякчас був відкритим до пізнання етноментальних особливостей Іншого, а й глибоко відчував та усвідомлював духовний зв'язок між представниками різних націй, осмислював те, що їх єднає, і те, що вирізняє. Прикметним для розуміння його сприйняття інокультурних реалій є своєрідний авторський коментар, зроблений на основі вражень

від перебування в Америці в лютому-березні 1960 р.: “<...> автор прагнув об’єктивно розібратися в побаченому, з щирим бажанням того, щоб наші народи стали ближчими між собою, глибшим було наше взаєморозуміння <...>” [8:3, 589]. “Щоденники” розкривають оригінальну письменницьку рецепцію соціокультурних та ментальних особливостей інших народів, яка зумовлена насамперед індивідуально-особистісними чинниками. Попри максимальну достовірність і біографічність щоденниковий жанр “також здатен створювати психологічно вмотивовані образи та картини, навіть такі, що побудовані на умовності, віддалених асоціативних зв’язках тощо” [4, 255]. Відповідно, інокультурні явища в “Щоденниках” О. Гончара описані реалістично і, водночас, із деякою умовністю, адже думка про них формувалася на основі не лише спостережень, а й вражень митця, переломлена кризь призму його світовідчуття, почуттів, настроїв. Залучення принципів імагології, що вивчає “літературні образи (іміджі) інших країн та іноземців” [9, 91], “імаготипічні структури, тобто ті ментальні моделі, що є основою національної ідентичності та самоідентифікації тієї чи іншої нації, і їх об’єктивацію в літературі” [10, 252], дає змогу з’ясувати специфіку формування етнообразів та уявлень про інокультурні реалії в контексті мемуарного дискурсу О. Гончара. Інше як етнокультурний феномен [9, 91], образ певного народу як ментальний силует Іншого [1, 377] перебувають у тісному взаємозв’язку з Я/Своїм, адже Інший/Чужий – це “спосіб нашої присутності у світі”, і наша “здатність сприймати й бути сприйнятими цілком “уможливорюється” Іншим” [14, 11]. Уявлення про Чужого “в жодному разі не є простим відтворенням Чужого, але завжди – тлумачення його *своєю*, обов’язково зрозумілою для нас мовою, незалежно від того, наскільки “своя” і “чужа” мови сумісні” [14, 12]. Як художній і публіцистичний, так і щоденниковий дискурси О. Гончара засвідчують прагнення митця пізнати Іншого в його ідентичності, а це зумовлює письменницьку візію соціокультурних та історичних парадигм Свого простору. Важливу роль тут відіграють світогляд, етноментальні чинники, переконання, позиція автора, оприявненню яких максимально сприяє щоденниковий жанр. “Щоденники” О. Гончара вже були об’єктом розгляду [2; 3; 4; 11; 13], проте актуальною лишається проблема рецепції та репрезентації в них інокультурних реалій та етнообразів. Відповідно, метою статті є аналіз у контексті зазначеної проблематики записів О. Гончара 1943 – 1995 рр.

“Щоденники”, як указував О. Галич [4, 57], засвідчують світоглядну еволюцію О. Гончара, зміну поглядів, переосмислення деяких фактів чи особистостей. Це стосується й особливостей письменницької рецепції інокультурних реалій. З квітня 1944-го по травень 1945-го року О. Гончар у складі стрілецького полку пройшов через Молдову, Румунію, Угорщину, Чехію, Словаччину, Австрію. Визначальну роль в образах країн, що постають зі щоденникових нотаток тих років, відіграє війна, зокрема враження від руйнувань, занепаду, трагедій [8:1, 47–48, 96, 103–104]. Саме в цей час в автора “Щоденників” з’явилося усвідомлення Європи як духовно-культурного простору й відчуття власної належності до нього. Спостерігаючи за топографічними реаліями країн, фіксуючи ментальні, культурні особливості угорців, румунів, чехів та інших народів, О. Гончар прагне пізнати, зрозуміти Іншого, шукає те спільне, що об’єднує, а не роз’єднує народи (попри спільність і суголосність певних етнокультурних аспектів потужним чинником у цьому контексті було прагнення перемогти ворога). Трагізм війни й туга за Україною зумовили сприйняття інокультурних реалій і країн, де побував автор “Щоденників”, як Чужого простору (“Встречаем праздник в 5 км от [реки] Серет, в чужой [курсив мій. – І. П.] Румынии. Скучно и грустно. <...> вспомнили далекую Украину. Привіт вам, голубий Дніпро, білі

вишневі сади і ясне сонце моєї України! Тоска, тоска невыносимая! Не могу дышать чужим воздухом” [8:1, 47]). В останній період війни О. Гончар пережив відчуття етноментальної близькості між українцями й іншими європейськими народами, особливо слов'янськими, землями яких довелося пройти.

Щоденникові нотатки післявоєнного періоду засвідчують посилення уваги діариста – активного громадського діяча й відомого прозаїка – до ментальних, культурних, суспільно-політичних особливостей країн, які він відвідував у складі письменницьких і дипломатичних делегацій, а також тонке відчуття краси природи, осягнення мистецтва, прагнення й здатність зрозуміти Іншого. Відповідно, розширюється образний спектр та інтерпретаційна сфера інокультурних реалій з акцентуванням на етноментальних, мистецьких, історичних, топографічних ознаках, репрезентацією індивідуально-авторського бачення проблеми взаємин Я та Іншого. Показово, що уявлення про Чужий топос формується з проекцією на український контекст: “Єлисейські Поля, чари Булонського лісу і озер, що в цілому нагадують весняний краєвид Києва... <...> Зелена Нормандія нагадує Україну. <...> На околицях Рима зелено, весняно, зовсім передвеликодньо (Великдень буде в найближчу неділю). Краєвиди – як десь під Полтавою. І Тибр нагадує Ворсклу чи Сулу. <...> Дорога (південна) на Зальцбург. Штирія – зелена, гірська, як Карпати” [8:1, 179–180; 8:2, 260; 8:3, 161].

У порівнянні зі щоденниковими записами часів війни й перших повоєнних літ, нотатки 1960-х і подальших років прикметні поглибленою увагою до етноментальних особливостей Іншого. Ідеться про унікальний образ того чи того народу, який стає “феноменом культури, що корелятивно репрезентує Іншого в певній культурі, образом, що ввійшов у простір цієї культури, зберігаючи тією чи іншою мірою автохтонний зміст і структуру” [9, 102]. Зокрема, у японців О. Гончар фіксує працелюбність, ініціативність, стійкість [8:2, 134–138], у болгар – привітність, упевненість, свободолюбство [8:2, 181–182], у білорусів – здатність берегти пам'ять про минуле [8:2, 265], у французів – естетичний смак, вишуканість [8:2, 387], в угорців – волю до життя, почуття честі [8:2, 488, 490], у канадійців – високий рівень гуманності [8:3, 423], в індійців – духовність і мудрість [8:2, 393, 470]. Утім не всі спостережені під час мандрівок звичаї, традиції, принципи життя інших народів викликали в письменника захоплення. Зокрема, з несприйняттям і осудом ставився він до бою биків: “Корида! Яке дике видовище, недостойне людини. Дивуюсь, як це могло подобатись Хемінгуєєві” [8:2, 224]. (Особистісне сприйняття цього традиційного іспанського дійства втілено в оповіданні “Корида”, 1982). Критично оцінював діарист і деякі японські й тайландські звичаї [8:2, 239–240, 451].

Мистецький складник у формуванні образу чи в уявленнях про Іншого відігравав важливу роль для О. Гончара, адже письменник тонко відчував літературні, архітектурні, малярські, музичні явища, спостережені в тій чи тій країні. Зосібна, перебуваючи в Парижі в червні 1955 р., він зазначає, що “тут панує не стандарт, а людська думка, тонкий художній смак” [8:1, 177–178]; під враженнями від Едмонта, вибудовуючи паралелі з рідним простором, занотовує: “Жодного архітектурно потворного будинку! Жодного монстра, як у Києві. Кожен будинок – шедевр архітектурного мистецтва” [8:3, 418]. О. Гончар умотивовано вважав, що душа нації, її етноментальний образ увиразнюються в народному мистецтві, фольклорі. “<...> більше хотілось би ознайомитись з народним мистецтвом <...>” [8:2, 249], – такий запис він робить під час візиту до Таїланду в січні 1981 р. Важливу роль у пізнанні Іншого для письменника також відіграло історичне минуле. Щоденникові нотатки засвідчують прагнення автора дізнатися про історію країн, міст, які він відвідував, відчутти дух їх

минулого (“Історія Зальцбурга губиться десь у сутіні кельтських віків. Собор, перед яким стоїмо, будувався у VIII ст. Тут інший плін часу. Середні віки не почуваш як далеч” [8:3, 161]). У контексті щоденникової репрезентації Іншого/Чужого прикметною є рецепція інокультурних реалій крізь призму певних мистецьких, історичних, суспільних фактів Свого простору, адже “уявлення про чужу культуру (тобто про Чужого) цілком центруються на культурі власній, яка в них виконує роль одночасно й центральної ланки, і базової моделі, що привносить у простір Чужого невластиву йому систему координат” [14, 12]. Це свідчить про поліфонізм рецепції образу Іншого. Зокрема, у формуванні образу Вільнюса важливу роль відіграють епізоди біографії Т. Шевченка: “Я в Вільнюсі (у справах Ленінського комітету). “У Вільні, городі преславнім...” Весь час думається, що тут ходив по цих вулицях молодий Тарас... Тут знав кохання... Бачив оцю готику собору св. Анни...” [8:2, 185]. Постаті українських митців, а також індивідуальна пам’ять автора (спогади про воєнне минуле) визначають особливості репрезентації образу Відня: “<...> думається й про те, що Відень колись був цісарською столицею, що по вулицях його ходили Франко і Стефанік... А наші полки колись у місячну ніч проскакали (передислоковуючись) через це місто, і Відень відтоді для мене – це безлюдні, без електрики, вулиці, безкінечний гуркіт возів, цокіт копит і освітлені високим місяцем руїни, руїни без кінця...” [8:3, 160]. Історіософським контекстом, де фігурує Україна, зумовлена рецепція Польщі та її народу: “<...> як трагічно склалась доля наших народів. Братовбивчі війни, історичні чвари, відсутність мудрих далекоглядних керівників – усе це, зрештою, виснажило, знекровило обидва народи і майже спричинилося до занепаду. Уявити тільки, як пішов би історичний розвиток, коли б створилась свого часу рівноправна, справді братерська федерація україно-польська, яка це була б могутня держава в Європі!” [8:3, 160].

Близькими й зрозумілими видаються О. Гончару почуття та прагнення представників інших націй, знайомими й дорогими – куточки інших країн, адже всі люди – мешканці однієї планети: “Чому, скажімо, ця ось Південна Моравія з такими містечками, з чудовими краєвидами торкає душу і навіює сум? Все, виявляється, людині дороге на планеті... <...> Побачив Сену в ілюмінатор. І наче щось рідне” [8:2, 222–223]. У переддень розпаду тоталітарної імперії письменник висловлює переконання, що не політичні й ідеологічні чинники, а загальнолюдські цінності, взаємне прагнення до пізнання, взаєморозуміння, спільність духовних і культурних аспектів – основа єдності представників різних народів: “Мимоволі задумуєшся: що справді єднає їх, таких далеких, – туркменів і естонців, вірменів і латишів? Чи стягує їх до купи тільки отой державний обруч відомчого диктату? Ненадійний це матеріал. Нас має єднати спільність духовних ідеалів, п о т р е б а б р а т е р с т в а – тільки це надійне” [8:3, 214]. Бажання пізнати й зрозуміти Іншого, зацікавлення культурою й історією інших народів, особливо європейських, були значною мірою зумовлені внутрішніми відчуттями автора “Щоденників”, який, за його власним зізнанням, у душі почувався європейцем [8:3, 23]. Показові тут такі записи: “<...> очима європейця дивився на те, що доводилось бачити в Азії або що зараз відкривається, коли читаю про Гімалаї, про звичаї та вірування гірських індійських племен. <...> Збираюсь у дорогу. На той край Європи. Вона-таки наш дім! <...> Я людина західної орієнтації. Така структура душі. А доля розпорядилася так, що всю молодість було страчено серед сталінської азіатчини, серед тоталітарної задухи. Хоча все єство поривалось туди, де творили Моцарт і Гете, і Бальзак... Там я був би здатен на більше” [8:3, 23, 59, 258]. О. Гончар й Україну вважав частиною цього культурно-цивілізаційного простору: “<...> духом своїм ми таки належимо

Європі! Там наше коріння!.. <...> Будемо молити Бога, щоб відкрив нам дорогу до європейського дому! Бо тільки там Україна знайде свій порятунок, там – наша доля!..” [8:3, 355]. Письменник шукає етноментальної спорідненості з іншими народами. Приміром, близькими за духом та переконаннями для О. Гончара були народи Прибалтики, зокрема литовці: “Залишаєм Литву з почуттям, що маємо там братів і сестер. Людей, що розуміють тебе з напівслова” [8:2, 563]. Здатність зрозуміти й підтримати іншого – таку особливість латишів спізнав письменник у тяжкий період свого життя: “<...> як мене розтерзували за “Собор”, раптом ці нібито й далекі і не вельми емоційні латиші кличуть до себе, і нас з Валею та дітьми вже поселили в Будинку уряду в Дубултах, і ніби поранених, оточують делікатною своєю увагою ці люди, оздоровлюючи своєю мовчазною, не докучливою, але такою широкою добротою...” [8:3, 538]. Розуміння, повагу відчував О. Гончар до білоруського народу, любив білоруську літературу й підтримував дружні стосунки з письменниками цієї країни (окремо цю тему висвітлив М. Степаненко [12, 341–344]). У промові на Декаді української літератури та мистецтва в Білорусії в кінці травня 1976 р. О. Гончар називає білорусів народом, із котрим українців ніколи не розділяла “жодна стіна відчуження і ворожості, – на наше спільне щастя, ніщо протягом віків не роз’єднувало нас, а все тільки об’єднувало: і долі, і думи, і пісні, близькі між собою, як сестри, і ті історичні шляхи, що в’ються крізь віки <...>. Художня творчість наших народів, мабуть, є найсильнішим виразником усього того доброго і гуманного, що виходить з душі народної, що, перегукуючись у віках, надає пісенної сили нашій родинності, виявляє духовну гармонію нашого нічим не потьмареного братерства” [7, 591–592]. Сказані на урочистостях слова, як і щоденниковий запис цього часу, свідчать про значну роль воєнних спогадів у рецепції Іншого: “Брест в моєму сприйнятті – це перш за все міць духу, а вже потім міць зброї. Брест – це велич людини, яка боронить найзаповітніше і святе, відстоює до останнього подиху свою Батьківщину, переконання, гідність, честь” [8:2, 265].

Особливе місце в житті й творчості О. Гончара посідала Грузія. У цій країні письменник бував неодноразово й ставився до неї особливо тепло, відчуваючи багато спільного між українським і грузинським народами на етноментальному рівні. Показовий у цьому сенсі запис від 25 вересня 1969 р.: “А в Грузії – це вже як вдома. Брати. Може, саме вони з усіх народів для нас – найдорожчі, душею найближчі” [8:2, 54]. Письменник знав і любив грузинську літературу, про що свідчать його промови й статті (“Привіт Грузії!”, 1964; “Летить Мерані”, 1967). 1964 р. він брав активну участь у підготовці й проведенні Декади української літератури в Грузії, а 1969 р. – Декади грузинської літератури в Україні. У “Щоденниках” зафіксовано момент відчуття іншої країни: “Так колись у горах Саїрме співали мені вночі грузинські друзі, я вперше тоді так близько Грузію почув і досі пригадую, як тоді це мене потрясло. Якою враз великою стала Грузія! Бо в чоловічих задумливих тих голосах мені враз відкрилися дух її, краса душі, незборна мужність народу. Чулося мені в тому співі щось давнє, античне, щось незмінно глибоке. Я почував себе щасливим і гордим, що мене – як брата – прийнято в коло грузинів. О, та свята ніч в Саїрме! Ніколи не забути той спів, що душу перевернув... З таких вражень складається певність: народи можуть і повинні жити в братерстві!” [8:2, 448]. Відтак через взаєморозуміння, ширість, відчуття ментальної спорідненості Чужий стає Близьким. До свого перебування в Саїрме О. Гончар неодноразово звертався в нотатках, згадуючи могутність народної творчості грузинів, її внутрішню суголосність власному духовному світу, захоплювався братерством цього народу, його відкритістю й добрим ставленням до представників інших націй.

Точки перетину на рівні соціокультурних і ментальних парадигм відчував О. Гончар між українцями і португальцями. Після поїздки до Португалії в червні 1985 р. він зазначав: “Треба хоч трохи написати про цю країну. Є в ній щось загадкове, таке, що притягує. Щось навіть спільне з Україною. Відчуття краси? Дух поривань?” [8:3, 59]. Письменникові вдалося зрозуміти й майстерно відтворити образ цієї країни, про це, зокрема, свідчить нарис “На землі Камоенса” (1985) та відгук на нього Голови Національних зборів Португалії (ідеться про щоденниковий запис від 14 лютого 1986 р.). Після виходу “Прапороносців” португальською мовою 1990 р. автор роману зробив таку нотатку: “Чимось цей народ близький мені, чимось схожий з Україною. Щирістю людей? Чи трагізмом долі?” [8:3, 313]. Духовні зв’язки вбачав О. Гончар і між Україною та Індією. “<...> ніби наша рідня” [8:1, 266], – зазначав він про індійців, зауважуючи: “Давно почуваю, що Індію і Україну єднає щось внутрішньо значне, досі не досліджене: може, це гуманізм їхньої духовності? Лагідність вдачі і поетичність народу? Чи ще й віки підневільного, колоніального існування, позначених глибоким драматизмом боротьби за свободу” [8:3, 229]. Зв’язок з Індією письменник відчував і на рівні індивідуального сприйняття: “Давно помічав, що десь у глибині моєї душі живе незрозумілий потяг до всього індійського... Пригадую, як дивно почував себе, коли вперше обвіяв мене в делійському аеропорту гарячий дух Індії, і як, ніби з далеких снів, щось до мене озивалося з тих маревних, залитих сонцем просторів, коли ми їхали оглядати Тадж-Махал...” [8:3, 370].

Суперечливим у контексті щоденникового дискурсу постає образ Росії та росіян. О. Гончар любив російську літературу, глибоко шанував її представників, зокрема Л. Толстого, І. Тургенєва, І. Буніна, М. Шолохова, хоча творчості деяких і не сприймав, наприклад, М. Булгакова [8:3, 172]. Кращі етноментальні риси росіянина, на переконання О. Гончара, утілювали митці (промовисті в цьому сенсі міркування про російського письменника С. Аксакова [8:3, 338]). Важливо, що у ставленні до Росії О. Гончар ніколи не вдавався до підміни понять, не переносив розуміння політичних реалій на духовну й мистецьку сфери. Показовий у контексті осмислення особливостей рецепції Росії й росіян щоденниковий запис від 22 березня 1990 р.: “Складне в мене сьогодні ставлення до Росії. Власне, тільки російська класична література й музика є для мене тим, чим я дорожитиму завжди. <...> Трагедія більшості великоруських інтелектуалів сьогодні в тому, що вони не в змозі збагнути хід історії, законність прагнення націй до незалежності, вимоги суверенітету розглядають, як посягання на саме існування Росії” [8:3, 287]. О. Гончар був свідомий злочинної суті імперської й тоталітарної ідеологій, продукованих російськими політиками, наслідки чого виявилися трагічними для України та багатьох народів. Розмірковуючи над причинами занепаду духовності, низьким рівнем національної гідності, автор занотовує: “А звідки це? Чи не від тих розвалених церков та від сталінсько-кагановицького геноциду, що з канібальською жорстокістю нищив Україну і в роки громадянської, і в рік “великого перелому”, і в 1933-му та в пізніші роки? Послідовне, неухильне руйнування народної духовності, масові репресії, спрямовані проти мозку нації й душі народу – його інтелігенції, глумління над почуттями віруючих – все це неминуче мусило призвести до озлидніння душ, до занепаду й деформації цілих поколінь...” [8:3, 208]. У нотатках 1990-х років О. Гончар розкриває негативну роль “старшого брата” щодо України, застерігає про небезпеку з його боку й у сучасності [8:3, 307, 492]. Взаємопорозуміння між народами, на переконання письменника, можливе за умови зміни ставлення росіян до українців: “Тільки стосунки справді чесні, нелукаві, без каміння за пазухою... Але ж для цього треба стати зовсім інакшими, усвідомити рівність!” [8:3, 492].

Пізнання й розуміння Іншого – довготривалий процес: це увиразнено в щоденникових записах, зроблених під враженнями від перебування в Японії (квітень 1961 р., січень 1973 р., листопад 1975 р.). Уважні спостереження за звичаями, побутом, культурою японців сприяли руйнуванню певних стереотипів, окресленню рис цього народу. Японцям, етнообраз яких постає зі сторінок “Щоденників”, а також “Японських етюдів” (1961), притаманні гідність, працелюбність, ініціативність, оптимізм, мужність: “Японці – нація з почуттям гумору, з почуттям гідності. Люди, що бувають мужніми не лише з фанатизму. <...> Люди цієї країни вже діловито й упевнено зазирають в третє тисячоліття. І це – після Хіросіми!” [8:2, 136, 138]. Щоденникові записи про Японію поліфонічні, ідеться про нові спостереження й враження, набуті в кількох мандрівках О. Гончара цією країною. Зокрема, під час поїздки в листопаді 1975 р. автор більше уваги звертає на економічні чинники, аналітично осмислюючи в їх контексті ситуацію в Україні: “Японія з її клаптиками рисових полів виробляє рису більше, ніж може спожити. Ми ж із своїми просторами родючих земель весь час не виходимо із складностей... В чім річ?” [8:2 139].

Індивідуально-авторські чинники відіграють важливу роль у формуванні образу Америки, який у контексті щоденникового дискурсу вирізняється нестатичністю, поліфонічністю, контрастністю, адже враження від чергової поїздки до цієї країни додавали нових штрихів до її етнокультурного образу. Після першої поїздки (у червні – на початку липня 1955 р.), коли був написаний нарис “Атлантична ніч” (1955), О. Гончар зафіксував те, що вразило його як представника іншого соціополітичного й культурного простору [8:1, 185]. Уважний реципієнт фіксує й топографічні особливості (“Ось їдемо весь день, а навкруги все пустиня й пустиня. <...> Вся серцевина території порожня, безжиттєва, і лише по краях буяє життя, в мальовничій оправі Каліфорнійського та Атлантичного узбережжя” [8:1, 187]), і соціокультурні реалії (“Країна, де негрів лінчують, – це теж Америка. Але коли сотні білих встають в захопленому пориві перед чорним співаком – це теж Америка” [8:1, 193]). Відтак у рецепції О. Гончара Америка постає країною контрастів (“...Дивна країна: багата, а людині жити нелегко, черствість якась панує навкруги...” [8:1, 196]). Нотатки, зроблені на основі вражень від поїздки до США в лютому-березні 1960 р., засвідчують інтерес автора до різних аспектів життя американців, духовних та побутових особливостей, що в сукупності формують психологічний портрет народу. Промовисті в цьому сенсі такі записи: “До характеристики молодих американських урядовців: слухають весело, ніби краєм вуха, але диво: нічого не забувають. Жодної дрібниці! <...> Вони вміють бути уважними до ближнього. <...> І думаю, що уважність ця не тільки з обов’язку. <...> Немає тут багатьох умовностей, які подеколи нас неприємно сковують в схожій ситуації...” [8:3, 584, 588, 590]. Відвідини бібліотек, музеїв, соборів викликають певні враження, роздуми, які іноді набувають оціночних характеристик, проте О. Гончар свідомий того, що вони можуть бути винятково суб’єктивними (“Я не певен в цілковитій безпомилковості цих суджень, спостережень <...> мабуть, неминучим тут буде, що випадкове деколи може здатися тобі характерним і, навпаки, характерне сприймеш як випадкове...” [8:3, 589]).

Пізнанню інокультурних реалій значною мірою сприяло безпосереднє спілкування з представниками літератури. Незабутніми для О. Гончара стали зустрічі з американськими письменниками К. Стендбергом та Р. Фростом, про які він писав і в нарисі “Крізь залізну завісу” (1955 – 1991). Згадуючи про значення цих контактів по багатьох роках, роздумуючи про те, чим могли зацікавити американських письменників представники тогочасної радянської літератури, які приїхали з тоталітарної держави в часи холодної війни,

О. Гончар робить висновок, що гуманістичні й мистецькі цінності здатні долати будь-які бар'єри: "Вони [американські письменники. – І. П.] мовби не хотіли помічати міждержавної напруги, офіційних конфронтацій та підозр, те світло людяності, що струмувало з їхніх очей, здатне було проникати крізь таку, здавалось би, всесильну й ні для кого непроникну залізну завісу, це ганьбище ХХ віку, що й тоді озивалося болем в багатьох серцях... Чи не тим і дорогі мені ті давні зустрічі, що вони засвідчували: немає нездоланих завіс для людської духовності, для солідарності людей і їхніх чистих, як саме світло, прагнень до взаємопізнання" [6, 182]. У свідомості спостережливого, аналітично мислячого реципієнта руйнуються окремі стереотипи, пов'язані зі сформованим образом американців: "Наші уявлення про расову дискримінацію, певне, таки перебільшені. Можна бачити у ресторані, як не тільки чорні подають білим, але як і білі подають чорним (хоча й рідше). <...> Коли бачиш їх поруч у поїздах, поруч – білих і чорних – в одних спортивних командах, смішними тобі здаються оті колишні враження, що тут на кожному кроці лінчують" [8:3, 586, 588]. Спогади про поїздку О. Гончара до США у вересні-жовтні 1973 р. з нагоди відкриття ХХVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН підтверджують висловлене раніше в щоденникових записах (червень 1955 р. [8:1, 185, 189, 190, 196]) несприйняття стандартизації та практицизму [8:2, 137], увиразнюють рецепцію Америки як країни контрастів [8:2, 164]. Водночас у порівнянні з нотатками 1955 р., де мистецький і духовний світ Америки оцінювався невисоко [8:1, 189], записи 1973 р. свідчать про більшу зацікавленість автора культурними цінностями країни, їх глибшу оцінку [8:2, 161–162].

"Людство таке різнолике! І чим його обійняти, осягти, охопити? Тільки любов'ю" [8:2, 200], – занотовує діарист 16 листопада 1974 р. Він прихильний до інших незалежно від їхньої національності, соціального статусу, а також від того, чи здатні вони бути об'єктом художнього зображення ("Мене розбирає не професійна письменницька цікавість до цих людей, – я до них, незнайомих, почуваю любов" [8:1, 178]). Як чуйна й прониклива людина, тонкий психолог і спостережливий митець, О. Гончар намагався зрозуміти внутрішній світ тих, кого зустрічав у далеких країнах, відчуті їхні радість, біль, тривоги. Зокрема, спостерігаючи в Нотр-Дамі за незнайомою жінкою, він намагається збагнути, чим викликані її молитва й сльози ("За що вона молиться? Як і мене, може, якраз і її сповнює тривога за майбутнє" [8:1, 179]); бачачи дітей, переймається їхньою долею ("Ось діти з щебетанням висипають з храму, я стою біля дверей, очікуючи, поки перейдуть, і серце мені щемить... Я так хотів би їм усім щастя" [8:1, 179]). Отже, саме гуманістичні цінності були для автора "Щоденників" визначальними в рецепції Іншого/Чужого, першочерговими в процесі пізнання, зумовлюючи незаангажованість у ставленні до етноментальних та інокультурних реалій. Прикметний тут і такий запис: "Українофобські так само, як і схожі антисемітські випадки, в однаковій мірі огидні" [8:3, 163]. Взаєморозуміння, взаємодопомога, загальнолюдські цінності у складні періоди історії об'єднують представників різних народів, що зближує їх і сприяє взаємопізнанню. Прикладом цього є взаємини українців та євреїв під час Другої світової війни. О. Гончар у дні скорботи з нагоди 50-річчя трагедії Бабиного Яру згадував про переховування українцями євреїв, про порятунок митрополитом Шептицьким єврейських дітей [8:3, 379]. Про власне ставлення до цього народу, значення його представників у своєму житті О. Гончар писав: "Ніколи я не був і не буду серед тих, хто розпалює юдофобію. Євреї – різні, як і люди кожної нації. Серед фронткових моїх друзів в числі найнадійніших були такі, як Лазар Борок, котрому я, можливо, завдячую навіть життям. А Юра Кузес, Залкіндер, Льова Юдкевич... Один із найдорожчих мені образів – образ Духновича в "Людині



і зброї” – це моя творча данина єврейським моїм друзям, вияв того, чим вони найбільше приваблювали мене в житті: товариською своєю надійністю, здатністю до побратимства, котрою так славилась колись наша козаччина...” [8:3, 432–433]. Незабутньою для автора “Щоденників” залишалася постать його фронтового товариша Лазаря Борока, писаря батальйону, причетного до того, що О. Гончар уникнув “суцільної м’ясорубки”, куди його хотіли “вкинути” як колишнього полоненого [8:3, 440]. У ставленні до єврейського народу письменник засвідчив здатність оцінювати людей не за їхньою національністю чи статусом, а за морально-етичними якостями, акцентувати повсякчас на позитивних прикладах взаємин народів, уникаючи приводів для непорозуміння чи ворожнечі. Промовистим у цьому сенсі є такий запис: “У роки студентські ніколи в нас не виникали конфлікти на національному ґрунті. Так і має бути. Вірних, надійних друзів з єврейського середовища я таки знав і відповідав їм щирою взаємністю. Траплялись, звісно, і Соїфери на шляху (він, цей “професор”, закликав судити мене за “Модри Камень” і статтю кодексу вже підшукав), але ж на інших речах, на позитивних фактах маємо наголошувати, скажімо, розповісти світові, як митрополит Шептицький рятував єврейських дітей, – оце буде гуманізм, оце актуально буде й сьогодні, коли ще чимало є охочих (з обох сторін) сіяти між нами неприязнь” [8:3, 552]. Трагічні й героїчні сторінки історії єврейського народу, багато в чому суголосні історичній долі українців, знаходили відгук в О. Гончара: “Можна зрозуміти євреїв, їхню спрагу, нерозвійну тугу за своєю державністю, тугу, яку вони пронесли крізь віки і яка увінчалась-таки реальністю ХХ віку” [8:2, 230].

Попри географічні кордони, історичні, культурні, ментальні, соціальні відмінності вагомим є те, що об’єднує представників різних країн. У цьому О. Гончар пересвідчувався під час відвідин різних куточків планети, спілкуючись із представниками багатьох народів: “Дивує не різність людей. Дивує, чому і житель Океанії, і ескімос, і японець, і скандинав – всі, всі люди, і чорні, і білі, і жовті, однаково мають почуття совісті і почуття справедливості... Хіба ж не феномен природи? Те, що єднає, зрештою повинно б переважити! Зарятувати світ... <...> Не те, чим різнимось, а саме спільність вражає найбільше. Спільність міфу, прагнення істини, спільність людської усмішки й людської сльози...” [8:2, 433, 455]. Письменник повсякчас акцентував на чинниках, що об’єднують людей, особливо ж фіксував вагу морально-етичних та естетичних цінностей. Зокрема, спільною для представників різних націй є здатність відчувати прекрасне. З-поміж інших видів мистецтв література в цьому сенсі виконує головну роль – на цьому автор наголошував під час розмови зі заступником прем’єр-міністра Таїланду [8:2, 451]. Зустрічі й спілкування О. Гончара з кращими представниками народів – митцями – сприяли розумінню Іншого. Наприклад, згадуючи про свою зустріч із Р. Фростом, діарист зазначав: “Рідкісні люди планети! Дякую долі, що дарувала мені зустріч із ними... Через них мені відкривалось у ті холодні часи сучасне людство, відкривалось у своїй істинності” [8:3, 384].

Прагнення пізнати й зрозуміти представників інших народів для автора “Щоденників” часто невіддільне від уболівань за їхній вільний розвиток, добробут, що підтверджується його виступами на асамблеях ООН, на Форумі миру, організованих ЮНЕСКО, діяльністю на посаді голови Українського республіканського комітету захисту миру та членством у Всесвітній Раді Миру. Про це, зокрібно, може свідчити такий запис: “Гвінея-Бісау, на захист якої довелось торік мені виступати з трибуни ООН, дістала нарешті незалежність. Можу уявити радість тих людей... А на черзі Ангола, Мозамбик...” [8:2, 193]. Щоденникові записи відбивають масштабність й аналітизм мислення митця,

далекого від національних обмежень, ідеологічної заангажованості чи стереотипних оцінок: “Думається про шляхи світових цивілізацій. Що жде нас? Золота ера людства вже була. Були на планеті часи гігантів. <...> Настала ера ядерних пігмеїв, що тільки й дали нам Чорнобиль” [8:3, 436]. У болючих роздумах про долю людства діарист шукає пояснень, чому цивілізаційний розвиток не завжди поєднаний із духовним, чому добро не всесильне, чому людський геній не завжди гуманний: “І чи випадково, що всесвітній кошмар започаткував себе саме в країні Фауста... <...> Моцарт і Маутгаузен такі ж несумісні поняття, як Гете й Бухенвальд. А між тим вони поруч, по сусідству одне з одним <...>” [8:2, 571; 8:3, 162]. Доля окремої людини, доля всього людства хвилювали митця, примушували замислюватися над долею планети, шукати тих чинників, які стануть рятівними: “Що не роблю, куди не йду, знов і знов вертаюсь думками до одного: що буде з людьми? <...> Мабуть, тільки віра, висока моральність – наука людяності – можуть прийти сучасному людству на допомогу...” [8:3, 50, 204].

У контексті рецепції інших країн та народів увиразнюються індивідуальні особливості самого автора “Щоденників”, його усвідомлення певних аксіологічних, світоглядних аспектів, адже “Своє, Власне, Внутрішнє усвідомлюється і проявляється лише через зустріч із Чужим і Зовнішнім <...>” [14, 10]. У зустрічі з Іншим/Чужим розкривається спрямованість О. Гончара на пізнання й розуміння інокультурних реалій і, водночас, патріотизм та глибока любов до рідної землі, яку він особливо гостро відчував, перебуваючи за кордоном. Показові думки зафіксовано 29 червня 1988 р.: “Цвіли мені сади Словаччини. Блукав по нічному Парижу... Чув гуркіт Атлантики на Магелланових берегах, поставали переді мною стрімкі фантоми Нью-Йорка... Пекло мене сонце Джакарти, летіли навстріч автостради Японії... Та хіба з чим зрівняти пахощі полтавського степу, його повітря і ласку таврійських вечорів?” [8:3, 192]. Відчуття Батьківщини відіграє важливу роль у сприйнятті інокультурних реалій. Образ рідної землі інтегрується в інонаціональний простір, спонукаючи до порівнянь і паралелей. Візити до інших країн майже завжди розпочиналися з відвідин місць, пов’язаних із Україною (наприклад, прилетівши в Париж на Форум миру 11 листопада 1979 р., О. Гончар занотує: “Найперше їдемо до Тараса” [8:2, 385]). Інший/Чужий зумовлював проєкції й звернення до України: у такому контексті Чужий часто стає добрим прикладом для Свого. Такі взірці для наслідування О. Гончар бачив у греків Приазов’я (“Якою душевною силою зуміли зберегти все це своє народне, прекрасне, де стільки витонченості, делікатності, гідності й взаємоповаги... Україно, вчись!” [8:3, 171]), у грузинів (“От би нам, українцям, – думалось тоді, – замість постійної ворожнечі, жити в такому побратимстві, почуватись так дружно <...>” [8:3, 357]), у євреїв (“Повчитись би вірності у євреїв” [8:3, 432]), у поляків (“Виголошуючи слово з нагоди свята [1000-ліття польської мови. – І. П.], Ярослав Івашкевич став на коліна. І мова народу таки варта цього. Мова і костел – ось дві сили, які не дали Польщі загинути і на яких вона тримається сьогодні. Ось про що треба нам думати” [8:3, 182]), у японців (“Скільки енергії, ума, веселощів, життєлюбства! Ніби й не було Хіросіми... Чому Україна не така?” [8:3, 286]).

Україна, родина, власне покликання з проєкції Чужого простору набувають особливої ваги, спонукаючи автора “Щоденників” окреслити аксіологічний вимір свого життя. Про це може свідчити й запис, зроблений під час перебування в США 1973 р.: “Рідні люди й рідна земля – тільки в них можеш віднайти відряду. Ніколи не сваритимусь з рідними. Берегти, оберігати їх мушу більше, ніж досі. Тільки в тому смисл. І творчість. Відкинути все другорядне, дрібне, не зважати, віддатися повністю праці, бо тільки вона щось значить, тільки їй присвятити

решту днів, які тобі ще залишились...” [8:2, 164–165]. На тлі інокультурних реалій виразнішими постають індивідуальні цінності й культурні факти Батьківщини. Приміром, під враженням від музею мистецтв у Філадельфії О. Гончар занотовує: “Багаті колекції франц[узької] дерев’яної скульптури XII ст. (церковної). Але тільки побачивши це, бачиш високість Софії, фресок та мозаїк її (ровесників цих франц[узьких] скульптур)” [8:2, 171]. Кожна поїздка за межі України, спілкування з представниками певного народу переконували О. Гончара в потребі взаємопізнання та взаєморозуміння. Спостерігаючи за Іншим/Чужим, осмислюючи ментальні, мистецькі, соціально-політичні реалії, беручи участь у міжнародних заходах (асамблеї ООН, Форуми миру тощо), знайомлячись із поглядами й доробком світових інтелектуалів, митців, політиків, О. Гончар переосмислював певні уявлення про інші країни, руйнував стереотипи, формовані радянською ідеологією щодо представників інших націй і водночас усвідомлював несвободу, стандартизованість, вузькоглядність, заангажованість позицій, панівних у тогочасному суспільстві. Зокрема, під враженням від поїздки на Форум миру в Париж (листопад 1979 р.) з’являється такий запис: “Стільки почув різних людей, стільки висловлено різних думок, здебільшого розумних, оригінальних, невимушених. Як це несхоже на потоки казенних слів, на оті газетні шлакоблоки, з яких у Києві й мені були змонтували “виступ”... Добре, що вистачило духу викинути цей “виступ” у кошик <...>” [8:2, 389].

Репрезентовані в нотатках діариста уявлення про інокультурні реалії, образи інших народів та їх представників стали результатом уважних спостережень, роздумів, узагальнень та висновків небайдужого й зацікавленого реципієнта. У контексті щоденникового дискурсу О. Гончара етнообрази формуються на основі фіксації й аналізу фактів духовної та матеріальної культури окремих народів, пізнання й осмислення їх світогляду, поведінки тощо. Важливу роль у процесі осягнення Іншого/Чужого в його ідентичності відіграють проєкції на Свій простір, порівняння окремих інокультурних фактів із реаліями контексту, що значно поглиблює й увиразнює рецепцію як Іншого, так і Свого етноментальних вимірів, засвідчуючи, з одного боку, небайдуже ставлення митця до представників різних народів, і з другого – його глибоку любов до України. Щоденникові записи репрезентують певну еволюцію у сприйнятті інонаціональних реалій. Нотатки воєнних років розкривають перший особистий досвід рецепції Іншого/Чужого. Тут домінують образи слов’янських країн та народів, актуалізується етноментальна близькість українців та інших слов’ян. У пізніших щоденникових записах спостерігається осмислення автором колишнього досвіду, збагачення сфери відтворюваних інокультурних реалій та образів, що постали на основі спостережень, вражень, висновків, узагальнень і порівнянь топографічних, світоглядних, мистецьких, історичних особливостей, які в сукупності формують етноментальний портрет певного народу. Спостережливість й аналітизм дали змогу діаристові зробити висновок про духовну близькість окремих націй, акцентувати на важливій ролі тих чинників, які єднають представників різних країн, що увиразнено й на рівні індивідуально-авторського досвіду, і в історичних проєкціях. Щоденникова рецепція інокультурних реалій засвідчує відсутність будь-яких етнічних упереджень у сприйнятті Іншого/Чужого, розкриває тривогу й убоління О. Гончара за долю людини й людства.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Беллер М. Сприйняття, образ, імагологія // Літературна компаративістика. – Випуск IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. – Частина II. – Київ: Видавничий дім “Стилос”, 2011. – С. 376–381.

2. Вельможко Я. Щоденники Олеся Гончара: проблематика, образ автора, стиль: Автореф. дис.... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 "Українська література" / Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2015. – 19 с.
3. Галич А. Щоденники Олеся Гончара в парадигмі соціальних комунікацій і літературознавства: монографія / А. Галич, В. Галич, О. Галич. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2013. – 88 с.
4. Галич О. Олесь Гончар у вимірах non fiction: монографія. – Луганськ: Книжковий світ, 2011. – 260 с.
5. Гончар В. Записники Олеся Гончара (Голос його душі) // Гончар О. Щоденники: У 3-х т.: Т. 1 (1943–1967) / упоряд., підгот. текст., ілюстр. матер. та передм. В. Д. Гончар; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. – 2-ге вид., випр. – Київ: Веселка, 2008. – С. 5–7.
6. Гончар О. Кризь залізну завісу // Гончар О. Твори: в 12 томах. – Т. 9. Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 179–183.
7. Гончар О. Синьоокій сестрі України // Гончар О. Твори: в 12 томах. – Т. 9. Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 591–593.
8. Гончар О. Щоденники: У 3-х т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар; [худож. оформ. М. С. Пшінки]. – 2-ге вид., випр. – Київ: Веселка, 2008.
9. Наливайко Д. Літературна імагологія: предмет і стратегії // Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – С. 91–103.
10. Ощепков А. Имагологія // Знання. Понимание. Умение. – 2010. – № 1. – С. 251–253.
11. Степаненко М. Літературний простір "Щоденників" Олеся Гончара: монографія. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2010. – 528 с.
12. Степаненко М. Олесь Гончар й українсько-білоруські культурно-політичні зв'язки // Степаненко М. Думки вголос і про себе. – Полтава: ПП Шевченко Р.В., 2013. – С. 336–345.
13. Степаненко М. Світ в оцінці Олеся Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника. – Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2012. – 284 с.
14. Шукуров Р. Введение, или Предварительные замечания о Чуждости в истории // Чужое: опыты преодоления: Очерки из истории культуры Средиземноморья. – Москва: Алетейя, 1999. – С. 9–30.

#### REFERENCES

1. Beller, M. (2011). Spryniattia, obraz, imaholohiia. *Literaturna komparatyvistyka. Vypusk IV: Imaholobichni aspekti suchasnoi komparatyvistyky: stratehii ta paradybmy. Chastyna II*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Stylos", 376–381. [in Ukrainian]
2. Velmozhko, Ya. (2015). *Schbодennyky Olesia Honchara: problematyka, obraz avtora, styl: Avtoref. dys.... kand. filol. nauk: spets.: 10.01.01 "Ukrainska literatura"*. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv, 19. [in Ukrainian]
3. Halych, A. (2013). *Schbодennyky Olesia Honchara v paradybmi sotsialnykh komunikatsii i literaturoznavstva: monobrafiiia*. Luhansk: SPD Rieznikov V.S., 88. [in Ukrainian]
4. Halych, O. (2011). *Oles Honchar u vymirakh non fiction: monobrafiiia*. Luhansk: Knyzhkovyi svit, 260. [in Ukrainian]
5. Honchar, V. (2008). Zapysnyky Olesia Honchara (Holos yoho dushi). Honchar O. *Schbодennyky: Vols. 1–3. Vols. 1 (1943–1967) / uporiad., pidbot. tekst., iliustr. materialu ta peredm. V. D. Honchar; [khudozh. oform. M. S. Pshinky]*. – 2-be vyd., vypr. Kyiv: Veselka, 5–7. [in Ukrainian]
6. Honchar, O. (2012). Kriz zaliznu zavisu. Honchar O. *Tvory: Vols. 1–12. Vols. 9 (1)*. Kyiv: Naukova dumka, 179–183. [in Ukrainian]
7. Honchar, O. (2012). Synookii sestri Ukrainy. Honchar O. *Tvory: Vols. 1–12. Vols. 9 (1)*. Kyiv: Naukova dumka, 591–593. [in Ukrainian]
8. Honchar, O. (2008). *Schbодennyky: Vols. 1–3. / uporiad., pidhot. tekst., iliustr. materialu ta peredm. V. D. Honchar; [khudozh. oform. M. S. Pshinky]*. – 2-he vyd., vypr. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian]
9. Nalyvaiko, D. (2006). Literaturna imaholohiia: predmet i stratehii. Nalyvaiko, D. *Teoriia literatury i komparatyvistyka*. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 91–103. [in Ukrainian]
10. Oshchepkov, A. (2010). Imaholohiia. *Znanie. Ponymanie. Umenie, No 1*, 251–253. [in Russian]
11. Stepanenko, M. (2010). *Literaturnyi prostir "Schbодennykyv" Olesia Honchara: monobrafiiia*. Poltava: TOV "ASMI", 528. [in Ukrainian]
12. Stepanenko, M. (2013). Oles Honchar i ukrainsko-biloruski kulturno-politychni zviazky. Stepanenko M. *Dumky vholos i pro sebe*. Poltava: PP Shevchenko R.V., 336–345. [in Ukrainian]
13. Stepanenko, M. (2012). *Svit v otsintsi Olesia Honchara: aksiosfera schbодennykovoho dyskursu pysmennyka*. Poltava: PP Shevchenko R.V., 284. [in Ukrainian]
14. Shukurov, R. (1999). Vvedeniye, ili Predvaritelnye zamechaniia o Chuzhdosti v istorii. *Chuzboe: opyty preodoleniia: Ocherky iz istorii kultury Sredizemnomoria*. Moskva: Aleteia, 9–30. [in Russian]

Отримано 30 червня 2019 р.

м. Київ